

Sector agrari de Menorca: present i reptes de futur en una illa reserva de biosfera

Sam Gomila

Antecedents

Per entendre la situació actual del sector agrari menorquí i els seus reptes de futur, en una illa declarada reserva de biosfera, és bo conèixer quines són les bases agràries i l'estructura sobre la qual s'ha sustentat el model agrari actual¹. D'aquesta manera es podrà entendre el desenvolupament d'un model agrari eminentment ramader, que començà a finals del segle XIX i que al llarg del segle XX eclipsarà la resta de produccions agràries de l'illa, fins al punt d'eliminar una part molt important de la diversitat agrària d'antany, minvant la capacitat d'adaptació del sector agrari menorquí als nous reptes que planteja l'entorn insular i global, amb una marcada rigidesa del sistema i una minsa capacitat de generació de valor afegit, produint un cert aïllament respecte a la dinàmica general de l'illa i de la resta de sectors²; en el marc de la política agrària

¹ Si hom vol aprofundir una mica més sobre aquesta qüestió pot consultar les següents obres: Casasnovas, M. 2006. *Història econòmica de Menorca. La transformació d'una economia insular (1300-200)*; Editorial Moll
Casasnovas, M. 2000. *Enciclopèdia de Menorca*. Tom X. Història II. Obra Cultural Balear de Menorca
López Casasnovas, G. 1991. *Enciclopèdia de Menorca*. Tom XII. Economia. Obra Cultural Balear de Menorca
Méndez, A. 2007. *De la vinya a la ramaderia. El canvi en el model agrari menorquí (1708- 2006)*
Escudero, J. 2001. *L'agricultura de Menorca l'any 2000. L'estat del camp de Menorca vist pels homes que hi treballen*; Consell Insular de Menorca. Maó, 2001

² Cap a finals del segle XIX s'inicia el desenvolupament d'un model agrari eminentment ramader, sobre les bases del model agrari i econòmic anterior, i que al llarg del segle XX eclipsarà la resta de produccions agràries de l'illa. Com diu Alfons Méndez, "la conjunció d'una forta tradició ramadera i uns preus de la carn en augment afavoreixen l'expansió d'una nova ramaderia, la del boví, destinada fonamentalment a l'extracció d'animals vius per a l'aprofitament carni (...). El formatge inicialment serà un bé complementari. (...) El sector ramader comptava amb l'avantatge d'una tradició secular a Menorca a la qual es va poder, i va saber, afegir: Menorca havia exportat llana i formatge i no li va ser difícil afegir-hi els animals vius. A mitjans segle XX, l'agricultura de Menorca enceta la transformació més radical en la seva història (...) es desprèn

europea, l'OMC i la marcada globalització de les interrelacions agràries actuals. Un recorregut marcat per la intensificació agrària i energètica, amb especial incidència a partir de finals dels anys 50, amb una forta dependència exterior d'*inputs* i un marcat enfocament exportador que portarà l'illa de Menorca a ser coneguda com l'illa mediterrània de les vaques i del monocultiu lleter.

Analitzarem quines són les dificultats estructurals per dur a terme una certa reconversió i reorientació del sector agrari, i quins són els canvis que s'estan produint en aquests darrers anys. Canvis que intenten incentivar la reconversió d'una part de les explotacions agràries menorquines³, les explotacions agràries familiars⁴, cap a un model on prima i es valora la producció agrària adaptada al territori, de productes agraris i serveis agraris ambientals, que incentiva les externalitats positives, l'agricultura ecològica, l'agricultura amb pràctiques agràries sostenibles i la custòdia del territori. Tot això, en el marc d'un model energètic menys intensiu⁵ i de proveïment prioritari de fonts renovables, amb una menor dependència exterior d'*inputs* i amb vocació comercial enfocada al mercat interior.

Per acabar, intentarem esbrinar quins són els reptes de futur de l'agricultura menorquina i quines han estat les conseqüències de la impossibilitat dels indicadors econòmics convencionals per explicar, de manera detallada, la contribució 'real' de l'agricultura a Menorca, degut a la peculiar relació home-natura que s'ha mantingut al llarg del temps⁶, i a l'estat actual del territori.

de la major part de les seves activitats i produccions per dedicar-se a una ramaderia bovina amb un únic producte final: el formatge. Així, el bestiar autòcton d'orientació mixta càrnia - lletera ha estat substituït per la vaca frisona, bàsicament lletera (...). Tot això suposa una clara intensificació de l'activitat agrària i és el que permet duplicar el nombre de caps de boví i la multiplicació per set dels rendiments, amb el resultat de multiplicar la producció de llet per setze. (...). La indústria formatgera menorquina neix, per tant, de la cruïlla d'un model ramader madur i una capacitat empresarial amb visió de mercat (...). El desplegament d'una indústria agroalimentària d'escala espanyola: Industrial Quesera Menorquina, un gegant destinat a moldejar tot el sector agrari, ha estat decisiva. (...). D'aquesta manera, el seu èxit va arrossegar la ramaderia menorquina, que va desbordar aquella primera indústria i féu necessària la creació de noves empreses."

³ Gomila, S. 2008. *Menorca: agricultura ecològica i la valoració de les externalitats positives*; Jornades sobre "Agro-combustibles: per què puja el preu dels aliments", Menorca http://www.odg.cat/ct/inicio/enprofunditat/plantilla_1.php?identif=640

⁴ Són les que tenen més fàcil reconversió i les que ara tenen més dificultats. No obstant això, el que s'ha de perseguir en darrer terme és una reconversió de tot el sector agrari de Menorca

⁵ Per assegurar la continuïtat de l'agricultura a Menorca ens hem de plantejar algunes qüestions: què li passa a una agricultura que depèn de la importació d'energia provinent de fonts fòssils quan perdi aquesta base de recursos energètics? Un exemple que ens pot ajudar a intuir el que passaria en l'agricultura el tenim en la pujada del preu del petroli el passat mig any i les seves conseqüències sobre l'agricultura i la disponibilitat d'aliments. Hem d'ésser conscients de la importància que té per a Menorca la dependència energètica, i també els grans perjudicis per al medi ambient derivats de l'ús dels combustibles fòssils -incoherents amb la declaració de Menorca com a reserva de biosfera

⁶ Possiblement, amb un reconeixement de la feina real de l'agricultura no s'hauria tendit a un intensificació del model i a la persecució d'un creixement agrari irracional i inadaptat al territori

Context actual: breu descripció⁷

El sector agrari està immers, en els darrers anys, en un procés de reestructuració que es caracteritza per una disminució del nombre d'explotacions familiars i un estancament de la població ocupada -pagesos i pageses. L'augment de la dimensió mitjana de les explotacions per via de la concentració, la intensificació i la industrialització, situant-se al voltant de les 120 hectàrees per explotació, ha fet augmentar, per aquesta via, la superfície agrària útil i la superfície agrària efectivament gestionada, arribant a gestionar, en conjunt, al voltant del 75% del territori insular -69.441 hectàrees (Taules 1 a 4).

La disminució del valor afegit brut (VAB) accentua l'escassa contribució del sector en la generació d'ocupació i d'activitat econòmica (2,4% i 1,7%, respectivament)⁸. Aquest procés es dona enmig d'una creixent terciarització de l'economia -al voltant d'un 70% del PIB prové del sector terciari i, d'aquest, al voltant d'un 40% ve, directament o indirecta, del sector turístic-, d'un període de fort creixement urbanitzador i constructor i d'un augment, any rere any, del pes de la indústria de transformació agrària dins el sector industrial.

En aquest context ens trobam unes 300 explotacions professionals, de les quals la majoria són ramaderes i unes 175 de làcties, és a dir, productores exclusivament de llet i formatge, produint en conjunt més de 60.000.000 quilos de quota làctia legal per any. Els darrers 25 anys s'ha passat d'un 10-12 vaques que produïen uns 30 o 35 litres de llet per vaca i dia, a unes 60-70, que produeixen uns 40 o 45 litres de llet per vaca i dia, augmentant així el rendiment lleter, amb el conseqüent augment dels dies productius de les vaques, que superen els 300 per vaca. S'ha produït, necessàriament, un important canvi en el maneig de les explotacions, arribant, gairebé, a una situació de dependència de pinsos⁹, d'adobs i de fertilitzants químics, i a un augmentant de les necessitats de reg.

La realitat agrària, per tant, és la d'un monocultiu lleter, amb una estructura productiva intensificada i industrialitzada, amb grans necessitats d'inversions per adaptar-se

⁷ Donat que ens volem centrar bàsicament en els canvis produïts en els darrers anys i els reptes de futur en una illa reserva de biosfera, no m'allargaré en l'actualització de les dades agràries que ja apareixen en la publicació d'Alfons Méndez a "Jornades sobre els 10 anys de la reserva de biosfera de Menorca" pàg. 79-83, ja que les tendències es mantenen. A més, aquesta realitat es troba ben descrita en la publicació de Joan Escudero, *L'agricultura de Menorca l'any 2000. L'estat del camp de Menorca vist pels homes que hi treballen*

⁸ D'aquestes dades i del pes real de l'agricultura en parlarem més endavant

⁹ Es pot comprovar fàcilment, per exemple, mirant les tones de pinsos que entren per mar o aire, i comprovant les estadístiques de compra de les cooperatives o les estadístiques comercials de càrrega i descàrrega dels vaixells que entren pels ports de Maó i Ciutadella

Taula 1. Evolució de les explotacions en actiu

	1989	1994	2000	2005
Explotacions en actiu	494	429	384	354
Explotacions ramaderes	443	373	304	313
Explotacions ramaderes/ explotacions en actiu (%)	89,7	86,9	79,2	88,4

Taula 2. Dimensió mitjana de les explotacions, superfície agrària declarada i nombre de llocs menats per pagès

	1989	1994	2000	2005
Superfícies declarades (ha)	38.724	43.449,12	43.695,36	42.187,39
Gestió del territori respecte al total insular (aprox. 70.000 ha)	55,3	62,0	62,4	60,75
Dimensió mitjana explotació (ha)	78,39	101,28	113,79	120,5
Superfície agrària útil (ha)	54,01	52,81	62,91	
Nombre mitjà de llocs menats	1,32	1,43	1,83	

Taula 3. Declaracions de superfícies dels darrers anys

	ha declarades/ any			
	2005	2006	2007	2008
TOTAL	42.187,39	44.536,20	50.387,68	50.396,00
Gestió del territori	60,75	64,13	72,56	72,57

Taula 4. Evolució de la quota de Menorca els darrers 5 anys, respecte a la variació de la quota de les Illes Balears

	Període				
	2003/2004	2004/2005	2005/2006	2006/2007	2007/2008
MENORCA (explotacions d'orientació làctia)	275	252	245	190	186
MENORCA (% quota/ quota total de Balears)	67,77	68,90	68,58	70,31	70,32
Variació de quota anual de Balears	-1,63	-3,94	-7,9	-0,12	
Variació de quota anual de Menorca	0,01	-4,38	-5,64	-0,11	

a les necessitats de la indústria làctia i de les normatives europees, que posa en perill –tot debilitant-les- les explotacions familiars “no competitives” en la producció de llet. Es tracta d'un model agrari amb uns efectes mediambientals, socials, energètics i culturals de signe i magnitud negatius, cosa que s'ha de tenir en compte en una illa reserva de biosfera¹⁰.

A banda de tots el factors externs limitants¹¹, ens trobam davant un model agrari –ramader no adaptat al territori i amb forts factors limitants interns. Es tracta d'una illa amb uns recursos naturals limitats i limitants (recursos hídrics limitats, amb una qualitat relativa i una regeneració lenta i dependent d'una baixa pluviometria -630 litres/m² els darrers 50 anys-, amb temperatures elevades –uns 29 °C durant l'agost i uns

¹⁰ Hi ha una pèrdua continuada de l'ocupació agrícola i rural. Es perden les varietats productives (agrícoles i ramaderes) autòctones i la diversitat de producció agrària, que són substituïdes per productes homogenis i importats de fora. Una importació que du també noves malalties i plantes i espècies invasores no adaptades al territori. Hi ha una forta pressió en el món rural i sobre el rústic per dur-hi a terme activitats turístiques rurals i activitats d'allotjament rural, i de les noves modalitats de residència en rústic. S'incrementa la cadena d'intermediaris, amb una diferència cada cop més gran dels preus de mercat amb els preus rebuts pels pagesos. El pagès abandona la cura de les terres agrícoles no útils i fa un maneig menys sostenible de la resta de les terres i del patrimoni etnològic que s'hi troba, per qüestions de dimensió, de temps, de treballadors disponibles (hi ha menys mans que treballen en l'explotació). Es dona una pèrdua progressiva del patrimoni històric i cultural associat al món agrari, i de la biodiversitat que li és pròpia. Es fa un ús i abús dels recursos naturals com a simples 'recursos' productius, deixant de banda qualsevol altra qualitat. Es trenca, així, la relació entre la dieta d'un territori i la capacitat per satisfer-la amb productes propis

¹¹ Com s'ha dit: dependència energètica i d'inputs (maquinària, pinsos, fertilitzants, adobs químics...), producció oberta al mercat, a les seves fluctuacions i a les fluctuacions dels preus internacionals de referència

Figures 1 i 2. Les parets seques i els llocs, construccions integrades en el paisatge agrari menorquí (Fotos: Sam Gomila)

14 °C durant el gener-, amb forts vents salins a l'hivern –la tramuntana arriba als 120 km/h-) i que tradicionalment era eminentment de secà. Un territori petit i parcel·lat¹² amb unes mitgeres tradicionals anomenades “parets seques”, amb un accés cada cop més difícil a la terra i als llocs, amb una figura pròpia de Menorca anomenada Societat Rural Menorquina i que s'ha traduït en una gestió ineficient de l'explotació (Figures 1 a 4). Una explotació i un maneig homogenis de les explotacions, amb independència de la diversitat natural de cada zona de l'illa (zones de tramuntana, mitjanja i migjorn); amb una barrera de sortida en forma d'expectativa de retorn de les grans inversions que s'han fet, en els darrers anys, en les explotacions, per adaptar-se a les normatives i a les necessitats de les indústries de transformació agrària, que no permeten trencar amb aquest model. Ens trobam en un marc de producció d'un producte o subproducte de baix valor afegit, destinat a la transformació, i amb una relació cost-benefici més negativa que la d'altres regions productores de llet de vaca.

No es d'estranyar que qualsevol moviment en el mercat mundial làctic, ja sigui en la disminució de la demanda o en devaluació del preu de la llet¹³, provoqui un trasbals al sector agrari insular.

¹² Amb una reduïda escala de producció, de proveïment i amb un efecte sobre els rendiments que s'explica per la llei de rendiments decreixents

¹³ Unit a l'entrada de nous països a la UE i a l'augment de la competitivitat internacional d'altres estats productors de Cheddar (principal substitut del formatge de Menorca, en la quallada menorquina, i base de productes transformats)

Figures 3 i 4. Tanques de sembrats, amb retalls de bosquina i una imatge característica d'un lloc menorquí (Fotos: Sam Gomila)

Donat tot això, sorgeix una pregunta: si el sector primari es dedica a una activitat que no li garanteix una rendibilitat acceptable a mig termini, com és possible que no modifiqui aquesta especialització? Hi ha temps per canviar? Disposar de més informació sobre la contribució real de l'agricultura a Menorca ens ajudaria a esbrinar quin ha de ser el camí a seguir?

La rendibilitat i el paper real de l'agricultura a l'illa de Menorca: la multifuncionalitat¹⁴

Entendre l'aportació real de l'agricultura a Menorca, a través de la multifuncionalitat, permetrà entendre el marc a través del qual, en els darrers anys, una part del sector agrari menorquí, en col·laboració amb les administracions insulars, ha apostat per la reestructuració, la reconversió i la diversificació.

La manca de rendibilitat de les explotacions agràries menorquines, i l'orientació cap a un sistema de producció lacti intensiu amb una dinàmica d'espiral negativa i de

¹⁴ Es considera que la multifuncionalitat de l'agricultura és el gran ventall d'*outputs* o productes tangibles i intangibles que produeix l'agricultura en funció del maneig que fa del territori on es desenvolupa. Cal destacar que una de les característiques associades a comunitats desenvolupades és que s'augmenta la valoració de la multifuncionalitat dels ecosistemes, i en particular de l'agrari, i la valoració dels recursos naturals més enllà de recursos productius. Sorgeixen d'aquesta manera conceptes com: conservació, prevenció, protecció i gaudi dels ecosistemes i el medi

creixement exponencial cost – benefici¹⁵, és en part conseqüència de no haver trobat la manera de reconèixer, valorar i pagar, ja sigui a través d'institucions de mercat o a través d'altres mecanismes¹⁶, el vertader treball, al llarg del temps, del sector agrari i dels seus pagesos com a productors de productes agraris i de serveis agraris ambientals¹⁷.

Una activitat multifuncional es caracteritza per produir, en primer lloc o com activitat principal, d'una manera intencionada, conscient i planificada, els productes agraris destinats al mercat, on el consumidor els pot valorar (a través del preu) i hi pot influir i, en segon lloc i de manera secundària, per produir, alhora, tot un ventall ampli de serveis agraris ambientals¹⁸ sense intenció, sense planificar i sense orientar cap al mercat, que es produeixen com un efecte extern¹⁹, en la mesura que es produeixen

¹⁵ Davallada o estancament dels preus dels derivats lactis implica menys ingressos i, en una situació de desavantatge de costos relatius respecte a altres zones productores de llet, induïx a respostes només des del costat de la producció, optant per produir més i intentar mantenir el mateix nivell d'ingressos, sense ésser conscients dels rendiments decreixents. Això ha conduït a més hores de feina, més precarietat laboral, més costos, majors produccions innecessàries, major dependència energètica ... i tornem a començar. En el fons, d'aquesta manera, no hem fet més que traslladar una problema actual en el temps: cap un futur molt proper

¹⁶ Es consideren els serveis agraris ambientals com una transacció comercial, però és un concepte no exempt de polèmica, ja que s'ha d'evitar caure en les mateixes errades de mercat que provoquen les externalitats

¹⁷ Hi ha multitud d'estudis que avalen aquesta tesi. Estudis que s'estan començant a fer a Menorca. D'entrada, però, es pot intuir que la producció d'aquests serveis agraris ambientals per part de les explotacions familiars no impliquen ni grans canvis en el maneig actual de les finques ni una major dedicació de temps per part del pagès, sinó més aviat una racionalització del temps dedicat a la finca. Ara bé, això afectaria d'una manera minsa l'estructura de costos actual d'aquestes explotacions i tindria un gran efecte en l'estructura d'ingressos actuals pel cobrament d'aquest servei. I això fa intuir una modificació del balanç econòmic de les explotacions, de la seva viabilitat i la seva rendibilitat. L'únic dubte que es genera és saber si és suficient pel model de gestió de les explotacions particulars la Societat Rural Menorquina. Només cal mirar les dades dels darrers vint anys respecte a la disminució de pagesos en actiu, de llocs en actiu, els canvis en el maneig de la terra i les repercussions en el medi

¹⁸ Com per exemple, recàrrega d'aigua, manteniment del paisatge, fixació de CO₂, lluita contra l'erosió, banc genètic, serveis de pol·linització, agents controladors de plagues i d'epidèmies, retenció de carboni, millora de la qualitat de l'aigua (filtració aigua i retenció de nitrats), millora de la qualitat de vida i de la salut, control d'escorrenties i de pèrdua de terres i nutrients de la terra, manteniment del patrimoni cultural i agrari, funcions de lleure i esbarjo, disminució del consum d'energies fòssils ...

¹⁹ Les externalitats, també conegudes com efectes externs, són efectes col·laterals de les accions d'unes persones sobre unes altres que no s'expressen en un preu, és a dir, que són externes al mercat. Així per exemple, i en un cas extrem, si una empresa contamina un riu, abocant-hi residus, provoca que la seva activitat produeixi una externalitat negativa sobre els qui hi viuen a prop o utilitzen les seves aigües per pescar, i això no implica res en la seva manera de produir ni suposa assumir cap cost. Així, provocarà que els habitants hagin de deixar de beure aigua o fer-hi algun tractament i, possiblement, assumint tot el cost, hauran de deixar de nedar o de gaudir del riu. En el cas del pescador, deixarà de pescar la mateixa quantitat de peix i/o el peix no serà bo per comercialitzar. En el cas del medi i els recursos, la contaminació els deteriorarà i provocarà una descapitalització del capital natural. En el cas de la resta de ciutadans i del teixit econòmic, si la zona era un reclam pel turisme, possiblement deixarà de ser atractiu i deixaran de venir, i si era un espai de gaudi i lleure pels ciutadans, possiblement deixarà de ser-ho. Alguns d'aquests serveis poden ésser positius, generant externalitats positives (recàrrega d'aigua, paisatge, fixació de CO₂, lluita contra l'erosió ...); d'altres, en canvi, poden ésser negatius, generant externalitats negatives (contaminació aigua per nutrients, erosió del sòl ...)

conseqüències no previstes en l'activitat principal. Sobre aquestes externalitats les persones afectades no poden influir en la producció, ni els consumidors les valoren²⁰ (a través del preu), atès que no existeix una institució per a la internalització de les externalitats. Així, en el cas de les externalitats positives, els pagesos s'acaben convertint en els pilars i subjectes actius del manteniment del model territorial, cultural, patrimonial i ambiental específic de Menorca i del seu paisatge²¹, però ho fan d'una manera no planificada.

Els ecosistemes sostenen la vida humana. Entre altres aportacions subministren aliments, aigua, aire net, mantenen una reserva de recursos genètics, conserven i regeneren els sòls, fixen el nitrogen i el carboni, retenen i fixen CO₂, controlen inundacions, filtren contaminants, pol·linitzen cultius, a més d'oferir serveis de lleure, d'estètica de paisatge, per exemple. Són essencials per a la vida i la qualitat de vida. Dins els ecosistemes, els agraris són, amb molta diferència, els majors ecosistemes gestionats per l'home arreu del món. De fet, els agricultors constitueixen el grup més nombrós de gestors de recursos naturals. El medi rural allotja la major part del patrimoni, els recursos naturals i el patrimoni cultural i etnològic d'un país, dels quals es beneficia la societat en conjunt en forma de serveis agraris ambientals.

Els ecosistemes poden ésser considerats com l'equivalent en la naturalesa a les reserves de capital natural (com per exemple, edificis, maquinària, infraestructures, etc.), essent la base del proveïment futur de serveis ambientals i de producció d'aliments. Ens trobarem en la disjuntiva de trobar un equilibri entre l'increment de la renda via agricultura "intensiva", quan sigui possible, i la descapitalització natural -perquè malgrat el gran valor que la societat insular atribueix a la natura²², les persones tenen pocs incentius, justament per la seva gratuïtat, per protegir-la i conservar-la. La percepció que molts dels serveis de la naturalesa són gratuïts, que no pertanyen a ningú o que ningú no s'encarrega de conservar-los, provoca la degradació dels ecosistemes, inclosos els agraris. Una mala elecció en l'equilibri entre la producció d'aliments, energia i serveis ambientals pot provocar un deteriorament dels ecosistemes, el medi i la terra

²⁰ Hi ha multitud d'estudis, sobretot en el camp forestal, on es demostra el valor d'aquests serveis agraris i la valoració econòmica que en fan els ciutadans per poder-ne disposar. Així per exemple, i degut a la seva proximitat, citaré dos estudis: *El valor d'ús recreatiu de la badia de Santa Ponça (Calvià)*, elaborat per Antoni Riera Font, Marcos Álvarez Díaz, Rafel Bestard Crespi i Lluís Gómez-Pujol del CRE; i *Estimació del valor productiu dels boscos de Mallorca*, elaborat per Antoni Riera, Jaume Rosselló i Àngel Bujosa del CRE

²¹ A mesura que desapareixen pagesos i persones que gestionen directament els ecosistemes agraris o se substitueixen per altres models de vida i altres activitats econòmiques, també es perd una cosa tan important per a la resta de ciutadans i sectors econòmics com són els serveis agraris ambientals

²² Així, per exemple, els darrers quaderns de la Fundació Gadeso (<http://www.gadeso.org>), tant en la valoració dels turistes com dels illencs, descriuen aquest fet

agrària, una descapitalització natural i, en darrer terme, una minva en la qualitat de vida en un territori; i a tot això, en una illa eminentment turística, s'hi afegeix una reducció dels factors de competitivitat.

Sabem el valor que tenen els ecosistemes agraris, sabem el valor de tenir una agricultura amb diversitat de productes i ara sabem que en el procés de producció agrària també es produeixen tota una sèrie de serveis -agraris i ambientals- que no es venen en els mercats. L'agricultura pot contribuir de manera important a una millora dels serveis ambientals que els ecosistemes proporcionen a la humanitat d'una manera eficient, eficaç i menys costosa que per mitjà d'altres agents. Les polítiques agràries, per tant, haurien d'orientar-se cap al disseny de sistemes que ajudin el pagès a produir una combinació de productes agraris i serveis ambientals el més eficient i òptima possible des del punt de vista agrari, però també des del punt de vista social i ambiental.

El camí de la força, la reglamentació i/o la normativa, en molts casos, es demostra ineficient i ineficaç per assolir alguns d'aquests objectius concrets. Més informació i de més qualitat pot influir en les pràctiques dels agricultors però, mentre la relació relativa cost-benefici de les noves pràctiques no sigui favorable a l'agricultor, hi haurà pocs incentius per canviar. Aquest, de fet, serà el factor determinant. Si no existeix un sistema d'incentius que motivi el canvi, no es produirà. La decisió de canviar o no dependrà dels incentius individuals i col·lectius que motivin aquest canvi.

Amb independència de si tenen sentit positiu o negatiu, aquestes conseqüències no estan reflectides en els ingressos o costos dels agricultors. Si no representen res en termes financers per a l'agricultor, el subministrament d'aquests serveis no és una variable determinant en la presa de decisions. Trobar uns bons incentius dependrà, en gran part, de conèixer els motius de les seves decisions a l'hora d'elaborar i dissenyar les estratègies.

Tot això no és nou. La multifuncionalitat agrària com a sector productor d'externalitats positives no és un concepte nou. La declaració el 1993 de Menorca com a reserva de biosfera ja reconeixia aquesta tasca dels agricultors i fou un dels elements clau per l'obtenció d'aquest reconeixement²³. Què ha canviat? Darrerament, tant des del

²³ El tom V de la declaració diu " La població agrícola realitza una important labor des del punt de vista de la biosfera. És responsable de la gestió d'una part fonamental dels recursos naturals (...). Hem de considerar que l'agricultura de Menorca presenta un alt grau de compatibilitat ambiental, per la qual cosa es poden considerar aquelles accions que recolzin la subsistència de l'agricultura com a favorables a la reserva de biosfera (...). En un altre ordre de coses, el món rural és dipositori d'una part important del patrimoni cultural. Per regla general això és així pels seus aspectes etnològics, però en el cas de Menorca és encara més im-

món acadèmic com per part dels agents econòmics i les administracions –incloses les insulars²⁴– es comença a tenir clar que la contribució de l'agricultura en la societat va molt més enllà del que els indicadors econòmics convencionals són capaços d'explicar²⁵. Però perquè la nova dimensió de l'agricultura arrel i pugui tenir èxit, seria convenient obrir un procés de participació col·lectiva -o de negociació col·lectiva- entre els distints agents econòmics i socials de Menorca amb l'objectiu d'incitar els agents del món rural i no rural a una reflexió sobre el potencial del seu territori, a mig i llarg termini, i la necessària interrelació de tots els sectors econòmics cap al disseny d'un model insular endogen.

En darrer terme, a més, seria possible que el sector agrari fos un sector insular just, basant-se en uns productes i serveis agraris vinculats, produïts i produïbles a Menorca, no homogenis, poc exportables, no massius, no intensius en l'ús dels recursos i energia i no subjectes a mercats internacionals ni destinats a l'agroexportació cap a altres països, traslladant les ajudes agràries rebudes a través del *dumping* (venda per davall del preu real) a altres regions del món, competint, de manera deslleial, amb les produccions locals d'aquells països.

En definitiva, no sabem si aquesta serà una solució real per al sector agrari menorquí; el que sí que sabem ara és que el camí cap a la intensificació, la concentració i la dependència externa no ha estat una solució²⁶ a llarg termini, i que ha provocat en determinats moments, tot i que en menor mesura que en molts altres llocs, un mal ús del territori, dels recursos, del patrimoni i de l'energia.

portant pels abundants jaciments arqueològics que es troben situats a l'interior de les explotacions agràries i per l'extens i culte patrimoni construït que conforma l'obra agrícola (...). Disposar d'un espai rural ordenat territorialment com a tal suposa una contribució cultural i paisatgística de la qual no ha de fugir-nos la seva vessant favorable per a l'activitat turística. Aquest darrer element és fonamental, ja que ens trobem davant el major factor d'externalitats positives de l'agricultura a favor de la resta de l'economia."

²⁴ Això es pot constatar amb el fet que dins la Comissió d'avaluació del CARB hi ha distints agents del món rural però també econòmic i turístic, com en l'Assemblea del Grup d'Acció Local Leader. Es pot constatar amb alguns dels darrers cursos organitzats a Menorca per la UIMIR i amb la multitud de cursos de formació que es fan a l'illa: VII fira de la biodiversitat agrícola, la V Reunió de la xarxa de custòdia del territori, la fira d'àmbit nacional, seminaris sobre custòdia i medi ambient, curs sobre sobirania alimentària, sobre agrocombustibles, jornades tècniques sobre agricultura ecològica, etc. Però és més, els darrers anuaris de l'informe econòmic i social de les Illes Balears, elaborats pel CRE i editats per Sa Nostra, ja dediquen un apartat a medi ambient i sostenibilitat. D'altra banda, la introducció i la presentació, per exemple, del Pla territorial insular de Menorca descriu aquesta nova concepció

²⁵ Això queda reflectit, per exemple, en les darreres normatives agroambientals que sorgeixen des de totes les administracions

²⁶ Només cal mirar les dades dels darrers vint anys respecte a la disminució de pagesos en actiu, de llocs en actiu, els canvis en el maneig de la terra i les repercussions sobre el medi natural

Reconvertir, reorientar i diversificar: trencar amb el sistema d'incentius per a la producció²⁷

Moltes de les passes que s'han fet en els darrers 50 anys s'han dirigit a consolidar el model agrari ramader intensiu, no adaptat al territori ni a les limitacions energètiques o a la dependència de les energies fòssils -un fet especialment greu ara, que s'està posant de manifest el límit del petroli. El resultat ha estat la pèrdua constant de pagesos i d'explotacions familiars, que són les més afectades per la pèrdua de rendibilitat i que, tant per l'estructura que tenen com pel model de gestió, produeixen un gran ventall d'externalitats positives en forma de serveis agraris. La desaparició d'aquestes explotacions ha provocat –i provoca encara- que es deixin de produir, a més de la diversitat de productes alimentaris propis de l'illa i adaptats a la dieta de la gent d'aquí, tot un conunt de serveis agraris associats que farien possible trencar amb un model agrari ramader intensiu i rígid, i millorar la capacitat d'adaptació a les realitats canviants de l'entorn. A més, s'aconseguiria una cota de sobirania alimentària més elevada.

Arribats a aquest punt, és el moment de demanar-nos: és aquest el camí que s'ha de seguir? S'ha de seguir incentivant aquest model agrari intensiu? S'ha de trencar amb aquest model d'incentius? S'ha d'establir un marc i un temps de transició?

La resposta és clara: sí. És per aquest motiu que darrerament s'estan produint canvis a Menorca. En primer lloc, es descriuran els canvis en el marc agrari insular que poden marcar una transició cap a un model de producció adaptat al territori i cap a la diversificació agrària. En segon lloc, es descriuran alguns dels sistemes embrionaris i experimentals que s'han posat en marxa a Menorca per intentar internalitzar les externalitats agràries. Per primera vegada hi ha la voluntat de pagar el vertader treball dels pagesos com a sector productor d'externalitats positives cap a altres sectors i com a productor de béns.

a) Reorientació, reconversió i diversificació del sector agrari menorquí

La majoria d'actuacions que es duen a terme van lligades a la diversificació dels productes agraris i a l'increment del valor afegit.

²⁷ Sistema d'incentius emfasitzats per la PAC i que tendia cap a la sobreproducció de productes agraris, cap al productivisme *per se*

Introducció i consolidació de l'agricultura ecològica i l'agricultura amb pràctiques agràries sostenibles²⁸

L'evolució d'aquest subsector agrari en els darrers anys ha estat força important, passant de no tenir operadors a principis dels anys 90 a tenir-ne 62 actualment (Taula 5 i Gràfic 1). S'ha produït una reconversió d'explotacions ramaderes làcties intensives cap a ramaderes extensives de carn, però també s'han recuperat cultius agraris d'horta i fruita, i sistemes de maneig tradicionals i adaptats al territori que estaven en vies de desaparició. L'aposta per aquest tipus d'agricultura, que encara és molt minoritària, a poc a poc es va consolidant (Taula 6). Tant és així que el passat 30 de juliol de 2008 es va constituir la Cooperativa Agrària Ecològica de Menorca, amb les següents finalitats: comercialització dels productes dels socis i altres productes ecològics; compra col·lectiva dels subministraments necessaris per als socis; proporcionar equips productius als socis; assessorament tècnic i empresarial dels socis; millora del sistema de producció ecològica, comercialització i gestió integral del sector, etc.

Recuperació de conreus tradicionals i autòctons amb marques de qualitat²⁹

L'objectiu és assolir produccions d'alt valor afegit, concretant-se en marques de qualitat. Marques, que a més de garantir una certa seguretat i qualitat alimentària, han de garantir el coneixement i reconeixement d'aquests productes i s'han de poder consumir en els mercats locals.

Vi de la terra Illa de Menorca. Aquesta indicació creada l'any 2003 ha passat de 4.000 litres de vi als prop de 60.000 de la verema del 2007. En cinc anys s'ha passat d'un celler a sis, i d'un productor als set actuals. En definitiva, ha crescut en hectàrees cultivades, en litres de vi elaborat, en vendes, en cellers i en marques comercials (Taula 7 i Gràfic 2).

²⁸ Dades extretes de la memòria de *Dades estadístiques de la producció agrària ecològica - Illes Balears 2007*, Consell Balear de Producció Agrària Ecològica

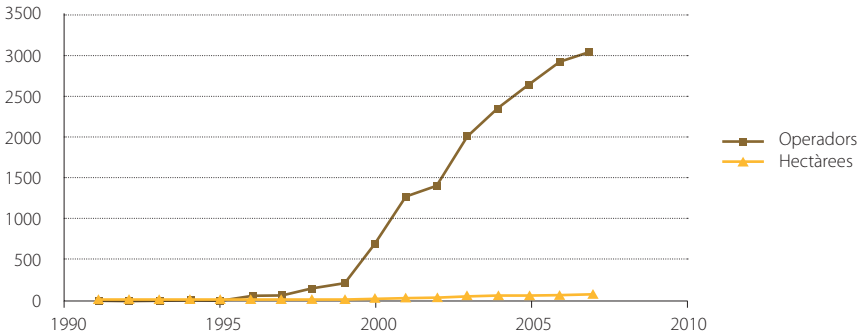
²⁹ Elaboració pròpia a partir de les dades facilitades per la Conselleria d'Economia i Medi Ambient del Consell Insular de Menorca. No obstant això, en aquest apartat no farem referència al formatge de Menorca amb denominació d'origen que, tot i que és la marca més antiga de totes (1985), amb més notorietat i la que té més producció, formaria part del model ramader de derivats lactis. D'altra banda, s'ha de tenir present que hi ha una important indústria de transformació al voltant dels embotits insulars (carn-i- xulla, sobrassada, cuixot, etc.), que no queda reflectida en aquesta exposició, però que en poc temps passarà a engreixar el marc de les marques de qualitat. A més, no es farà menció específica a les dades d'horta i fruita degut a problemes en l'elaboració de les dades, tot i que s'ha de recordar que hi ha alguns productors i existeix l'Associació de Defensa Vegetal d'horta i fruita

Taula 5 i Gràfic 1. Evolució del nombre d'operadors i de la superfície dedicada a agricultura ecològica o amb pràctiques agràries sostenibles

Menorca		
Any	Operadors	Hectàrees
1991	0	0
1992	0	0
1993	1	0
1994	1	0
1995	1	0
1996	2	52,2
1997	3	59,4
1998	5	137,9
1999	10	209,5
2000	15	684,2
2001	22	1.272,9
2002	26	1.396,0
2003	38	2.013,3
2004	42	2.348,9
2005	50	2.642,2
2006	56	2.923,9
2007	62	3.048,4

Taula 6. Superfícies inscrites al CBPAE el 2007 (ha)

Tipus de cultiu	Menorca
Cereals i lleguminoses	357,01
Hortalissa i tubercles	20,95
Fruiters	13,09
Vinya	6,78
Fruits secs	2,20
Aromàtiques i medicinals	1,43
Bosc i recol·lecció silvestre	492,89
Pastures i farratge	2.121,07
Guaret i adob verd	32,66
Total	3.048,08

Mel de 'm'. És una marca col·lectiva de garantia de recent creació (2006), de la qual aquest passat estiu (2008) han sortit les primeres produccions al mercat. A Menorca hi ha més de 120 petits productors, la majoria dels quals són aficionats, amb un total de 1.721 ruscs. Només set s'hi dediquen amb una certa professionalització i orientats cap a la comercialització. S'espera que aquesta marca incentivi a una major professionalització, protegint el producte de Menorca i garantint la procedència de la mel i la seva qualitat.

Recuperació de races autòctones³⁰

Les races autòctones de Menorca tenen un important valor agrícola i ramader. Es tracta de races adaptades a les característiques climatològiques i territorials de l'illa i que aprofiten millor els recursos naturals. El manteniment d'aquestes races permet alhora mantenir la biodiversitat insular i garantir la conservació de la riquesa genètica. De cada vegada són més importants els moviments que treballen per protegir i recuperar les varietats autòctones d'animals i de plantes. A Menorca, el Consell Insular de Menorca, juntament amb les associacions per a la promoció i el foment de cadascuna de les races, treballen per conservar-les. Algunes fa poc més de vuit anys estaven en perill d'extinció. I alhora s'estan recuperant alguns subproductes aptes per a la comercialització en mercats locals amb un cert valor afegit (Taula 8).

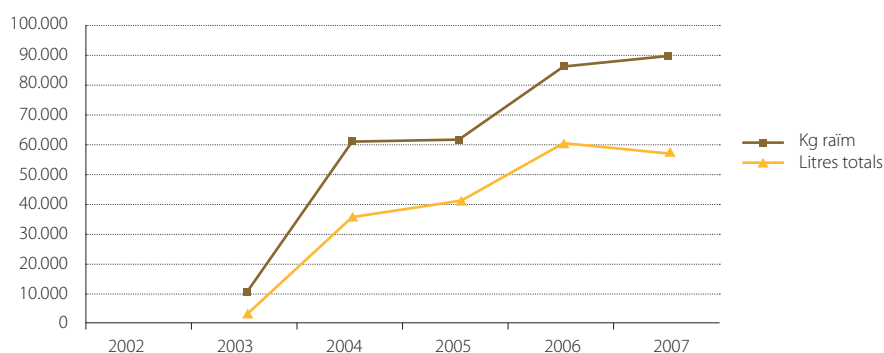
Vaca vermella de Menorca. Va ser declarada en perill d'extinció l'any 2002, amb una població d'uns 350 exemplars. Actualment compta amb una associació de criadors que en fomenta la cria, amb el pertinent llibre genealògic, la millora de la raça i que vetlla per evitar perdre aquest patrimoni genètic. La cabana actual és de 921 caps (747 femelles i 147 mascles). Tot i l'alta aptitud formatgera que té, actualment la seva principal producció és la de carn -només queden un parell de llocs que produeixin formatge únicament amb aquestes vaques. L'associació de criadors ha creat la marca de qualitat *Vaca vermella de Menorca*, que n'ha de facilitar i diferenciar la comercialització, amb un reglament que garanteixi la traçabilitat i la qualitat de la carn (Figura 5).

³⁰ Exposem les dades de les races que tenen una vocació agrària i comercial més important per a les explotacions, i de les quals es treuen productes i subproductes comercialitzables i existeixen indústries, algunes d'elles de transformació. Les dades són d'elaboració pròpia a partir de les facilitades per la Conselleria d'Economia i Medi Ambient del Consell Insular de Menorca, del web de les races autòctones del Govern de les Illes Balears i del web de les pròpies entitats. Per a més informació sobre les característiques de les races podeu consultar aquests webs o la multitud de publicacions que hi ha sobre la matèria

Taula 7 i Gràfic 2. Evolució de la producció de vi de la terra 'Illa de Menorca'

Verema	Drets de vinya	Superfície plantada (ha)	Producció (ha)	Raïm (kg)	Vi blanc (L)
2.002*		8			
2.003		11		10.425	0
2.004		18		60.746	13.495
2.005	21	21	15	61.355	13.163
2.006	24	22	19,6	86.560	22.335
2.007	36	28	21	89.593	21.794

* L'ordre que regulava en aquell moment la denominació no especificava l'obligatorietat de declarar les produccions de raïm i vinya

Ovella menorquina. Es considera una raça pròpia de l'illa de Menorca i fidel representant del grup ètnic de les illes de la Mediterrània occidental, que s'ha mantingut pur gràcies a la insularitat, la seva adaptabilitat al medi i pel fet d'ésser una raça molt prolífica. La raça disposa de llibre genealògic des del maig de 2001. L'estimació del cens dels animals en puresa, l'any 2007, obtinguda a través de la Associació de l'Ovella Autòctona de Menorca, és de 3.100 animals, distribuïts entre 86 explotacions. L'Associació de Criadors d'Ovelles de Raça de Menorca i la Societat Agrària de Transformació- SAT- Anyell de Llet de Menorca han començat a comercialitzar els anyells de llet, un producte de qualitat que permet la revalorització de la raça. El volum de vendes és encara baix i es treballa per assolir una marca de garantia, *Anyell de llet de Menorca*, que en garanteixi la traçabilitat i la qualitat.

Vi negre (L)	Vi rosat (L)	TOTAL (L)	Ampolles teòriques (0,75 L)	Cellers	Marques
				1	1
4.122	0	4.122	5.000	3	3
23.915	0	36.410	48.000	5	5
26.749	2.548	42.460	56.000	5	5
35.001	3.036	60.372	80.000	5	6
28.391	7.162	57.347	76.000	6	7

Taula 8. Evolució de les races

	Vaca vermella	Ovella menorquina	Gallina menorquina	Cavall de raça menorquina
Data de publicació al BO-CAIB del llibre genealògic	2000	2001		1998 ^(a) 2003 ^(b)
Any de referència	2002	2001	2001	2002
Cabana*	466	1878**	200	1200
Cabana 2007	921	3100	745***	2716

* Dades obtingudes del registre de raça ; ** Estimació feta per l'associació ; *** 245 reproductors i 500 cries

^(a) Creació del Registre de Matrícula, obert l'any 1988, per la Prefectura de Cría Caballar del Ministerio de Defensa

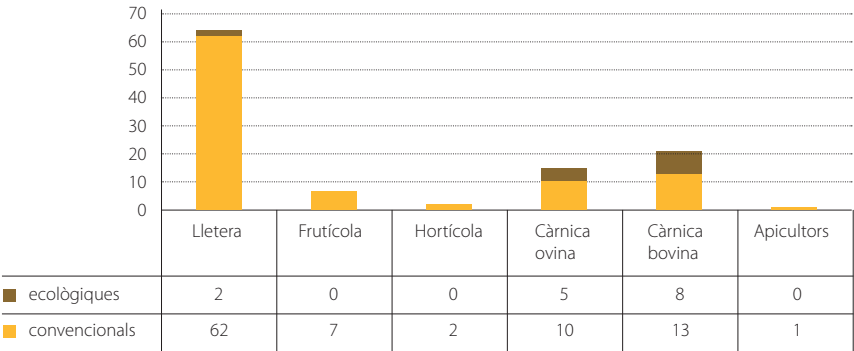
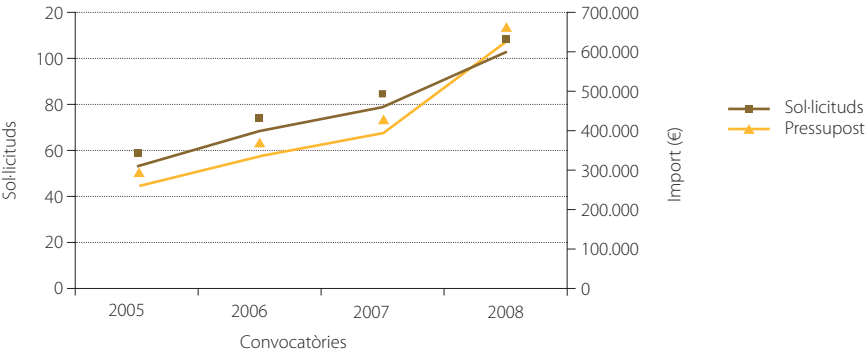
^(b) Ordre del conseller d'Agricultura i Pesca del MAPA per la qual s'estableixen les normes zootècniques del cavall de pura raça menorquina

Gallina negra de Menorca. La gallina de raça menorquina és originària de Menorca. Després de quedar com a població residual a Menorca, la raça ha tornat a guanyar força. La situació era precària. Així, el 2001 el nombre d'animals en puresa relativa no passava de 200. La creació d'una associació de criadors i la presència d'un nucli important de cria d'animals en puresa a Sa Granja han estat les eines de conservació i millora de la gallina de raça menorquina. Avui podem parlar de l'existència d'unes 245 reproductores i de més de 500 cries identificades.

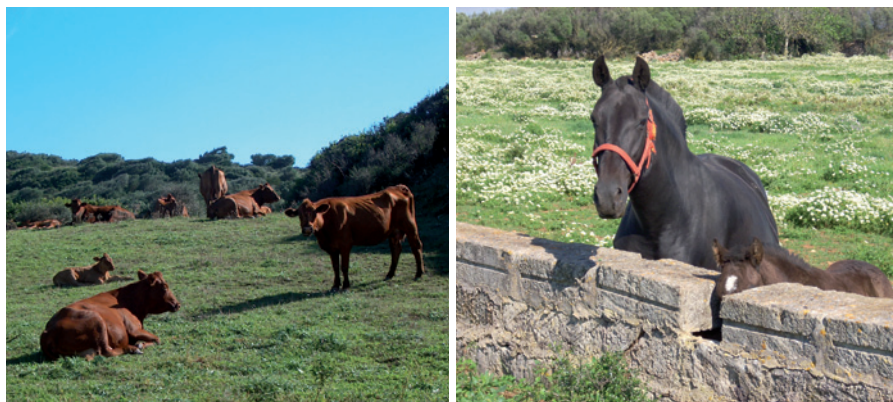
Taula 9 i Gràfic 3. Evolució del CARB. Evolució del tipus d'explotació i dels usos

Any	Explotacions	Extensió (ha)	% de gestió del territori*	Pressupost aprovat (€)	Pressupost executat (€)
2005	53			262.455,00	229.659,16
2006	68			339.892,26	297.615,50
2007	79	10.390,50	20,62	394.180,48	374.853,35
2008*	103	16.189,02	32,13	623.194,45	

* Respecte a la Declaració de superfície total

Gràfic 4. Tipus d'explotacions del CARB

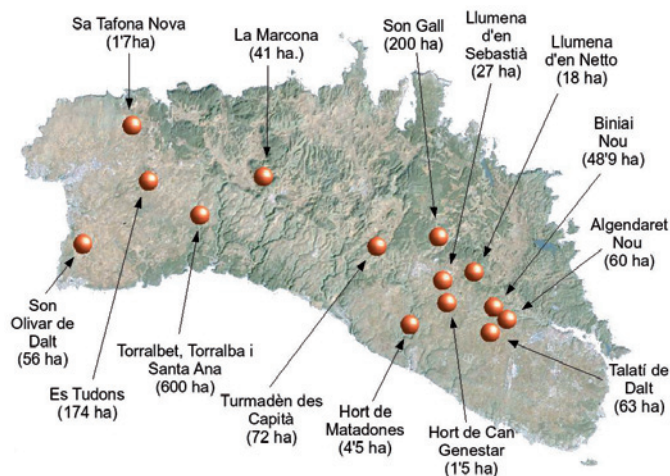
Figures 5 i 6. Vaques vermelles i cavalls de raça negra menorquina (Foto: Servei de Patrimoni Històric del Consell Insular de Menorca)

Cavall negre de raça menorquina³¹. Ha aconseguit mantenir-se com a raça ben diferenciada, ja que es troba fortament arrelada a les tradicions de l'illa de Menorca (Figura 6). La cria de cavalls menorquins no ha estat fins avui una activitat productiva per ella mateixa, sinó complementària de les altres activitats ramaderes. La progressiva demanda d'aquests animals, tant dins la mateixa illa com a fora, ha creat un important mercat de cria. L'Associació de Criadors i Propietaris de Cavalls de Raça Menorquina és la responsable de gestionar el llibre genealògic i la caracterització de la raça. El nombre d'animals registrats és de 2.716.

b) Sistemes embrionaris d'internalització d'externalitats aplicats a Menorca

Seguint algunes de les metodologies existents per internalitzar externalitats, com per exemple el pagament per serveis agraris ambientals (PSAA), a Menorca s'han dissenyat sistemes i mesures que intenten sostreure recursos de la societat en favor del món rural (ja siguin monetaris o humans), sempre i quan es treballi en un sistema agrari que contribueixi a mantenir la producció agrària i els serveis agraris ambientals en un illa declarada reserva de biosfera.

³¹ Per més informació es pot consultar el web de l'associació de criadors i propietaris de cavall de raça menorquina: www.cavalls-menorca.com

Mapa 1. Explotacions agràries amb acords de pràctiques sostenibles el 2008 (Font: GOB Menorca)

Des del Departament d'Economia del Consell Insular de Menorca és creà l'any 2005 el Contracte Agrari de la Reserva de Biosfera de Menorca (CARB) i, des de l'esfera privada, el 2004, el GOB va crear l'anomenat 'Acord de pràctiques agràries sostenibles', associat a la tasca de custòdia del territori.

CARB³²

És un contracte voluntari entre administració i pagès, que considera el manteniment del paisatge i d'un model energètic no intensiu com el servei, o l'externalitat positiva, d'un model agrari productiu que contribueix al desenvolupament sostenible del món rural, al desenvolupament sostingut del model econòmic de Menorca i compatibilitza l'activitat agrícola amb els objectius de la declaració com a reserva de biosfera (Taula 9 i Gràfics 3 i 4).

³² Per a més informació podeu consultar el web www.cime.es o <http://www.ruralnaturaleza.com/convergencia-rural-naturaleza> on trobareu *Contrato Agrario de Reserva de la Biosfera de Menorca*, 2007 Gomila, S. Convergencia Rural Naturaleza. Fundación Félix Rodríguez de la Fuente. 2007

La iniciativa representa un cas paradigmàtic de contracte territorial. El productor agrari rep compensacions econòmiques i serveis en funció del compliment d'una sèrie de requisits voluntaris, possibilitant la pervivència dels agricultors com a productors dels productes i els serveis agraris, i com a custodiadors d'un model territorial específic. Hi ha una sèrie requisits obligatoris previs que ha de complir l'explotació per poder-se acollir al CARB, com són comptar amb un agricultor, amb una càrrega ramadera no superior a 1 UBM/ha, absorbir 1 UTA, no sembrar transgènics, complir la normativa mediambiental, realitzar 30 hores de formació, dur un quadern d'explotació amb les actuacions realitzades, realitzar un pla d'adob racional en base a anàlisis del sòl i als cultius implantats, i gestionar correctament els residus generats a la finca. En definitiva, es persegueix que es garanteixi la presència d'un pagès professional a temps complet i un maneig respectuós amb el medi.

Acord de pràctiques agràries sostenible³³

Dins la línia de treball de custòdia agrària, el GOB promou els 'acords de pràctiques agràries sostenibles' en llocs de Menorca. Aquests acords voluntaris, establerts entre una finca agrària i el GOB, pretenen fomentar sistemes de gestió agrària que puguin apropar els objectius de viabilitat econòmica amb la conservació dels valors naturals. Incideix de forma particular en el sector agrari, com a sector estratègic per al futur ambiental i paisatgístic de l'illa. Actualment hi ha 13 explotacions amb acords de custòdia gestionant 1.363,1 ha (Mapa 1).

Epíleg

Trencar amb el model agrari ramader intensiu a Menorca no és una tasca fàcil. Tot i això, aquesta nova manera d'apropar-se a l'agricultura, en una illa declarada reserva de biosfera, ha de permetre:

- trobar un equilibri entre la rendibilitat financera i econòmica de les explotacions i el màxim benefici social i ambiental possible;
- l'aposta per un model agrari adaptat al territori, amb productes de qualitat i no competitiu únicament en preus, amb una certa responsabilitat social i emmarcat dins un concepte de sobirania alimentària, amb un model energètic molt menys intensiu, i

³³ Per a més informació <http://www.gobmenorca.com/campanyes/custer>

- reconèixer la multifuncionalitat de l'agricultura i el valor real de la seva feina, com a sector productor d'externalitats positives cap a altres sectors i cap als residents i visitants de Menorca, que ha de permetre la continuïtat de les explotacions agràries familiars, el manteniment d'uns elements culturals i patrimonials singulars, el manteniment d'una gastronomia relacionada amb la producció d'aliments, el manteniment de la biodiversitat, el paisatge i la multitud d'endemismes propis, i també la recuperació d'uns productes de qualitat.